

มรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมเรื่องพิธีกรรมและบททำขวัญข้าว ในจังหวัดนครปฐม*

CULTURAL HERITAGE REGARDING THE RITE AND THAM KHWAN KHAO RITUAL TEXT IN NAKHON PATHOM PROVINCE

พีรพัฒน์ พันศิริ

Phiraphat Phansiri

เกศินี ประทุมสุวรรณ

Kesinee Pratumswan

มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม

Nakhon Pathom Rajabhat University, Thailand

E-mail: kkesinee@hotmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) รวบรวมและจัดทำฐานข้อมูลปราชญ์ชาวบ้านที่มีภูมิปัญญาเกี่ยวกับพิธีกรรมการทำขวัญข้าวในจังหวัดนครปฐม 2) สืบค้นและวิเคราะห์ภูมิปัญญาปราชญ์ชาวบ้านเกี่ยวกับพิธีกรรมการทำขวัญข้าว และ 3) วิเคราะห์และตีความเนื้อหาบททำขวัญข้าวในจังหวัดนครปฐม ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ เก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสัมภาษณ์เชิงลึกและการสนทนากลุ่มกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ คือ ปราชญ์ชาวบ้าน 56 คน ซึ่งได้จากการเลือกแบบเจาะจงและแบบลูกโซ่ จากจำนวนประชากรทั้งหมด 206 คน เกณฑ์การคัดเลือกที่สำคัญ คือ เป็นชาวนา เป็นปราชญ์ชาวบ้าน และอาศัยอยู่ในจังหวัดนครปฐม วิเคราะห์ข้อมูลโดยการแจกแจงความถี่และการวิเคราะห์เนื้อหา ผลการวิจัยพบว่า 1) ฐานข้อมูลปราชญ์ชาวบ้านที่มีภูมิปัญญาเกี่ยวกับการประกอบพิธีกรรมการทำขวัญข้าวในจังหวัดนครปฐมมีจำนวน 56 คน ในจำนวนนี้มี 19 คน ที่เป็นทั้ง “หมอขวัญ” และ “ผู้เชี่ยวชาญด้านพิธีกรรม” ส่วนที่เหลือ เป็นเพียง “ผู้เชี่ยวชาญด้านพิธีกรรม” 2) การสืบค้นและวิเคราะห์ภูมิปัญญาเกี่ยวกับพิธีกรรมการทำขวัญข้าว พบว่า มีองค์ความรู้ที่เป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สืบทอดกันมา 3 ด้าน คือ ด้านฤดูกาล ด้านการจัดการสถานที่ และด้านฤกษ์ยามในการประกอบพิธี 3) การวิเคราะห์เนื้อหาและตีความบททำขวัญข้าว พบว่า บททำขวัญข้าวได้สะท้อนภาพดังนี้ 1) ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ 2) ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ 3) ความเชื่อแบบ “พุทธศาสนาชาวบ้าน” ที่แสดงความสัมพันธ์แน่นแฟ้นระหว่าง “พุทธ” “ผี” และ “พราหมณ์” และ 4) วิถีคิดแบบ “องค์รวม” ที่เชื่อว่าการดำรงอยู่

* Received 17 April 2020; Revised 17 May 2020; Accepted 19 May 2020

ของสรรพสิ่งนั้น แต่แต่ละส่วนมีความสัมพันธ์และมีผลกระทบต่อกันและกัน ในลักษณะเดียวกับ “ปฏิจจนุปบาท”

คำสำคัญ: ปราชญ์ชาวบ้าน, บททำขวัญข้าว, พิธีกรรม, มรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม

Abstract

This research article aimed to 1) compile and create a database of local philosophers that have local wisdom relating to “Tham Khwan Khao” rite, 2) study the local wisdom from the Rite, and 3) analyze and interpret the content of “Tham Khwan Khao” ritual text in Nakhon Pathom Province. Data was collected by using qualitative research methodology through in - depth interviews and focus group discussions. Key informants were 56 local philosophers selected by purposive sampling and snowball sampling from 206 population. The inclusion criteria were as follows: the farmers, having local wisdom, and living in Nakhon Pathom. Frequency and content analysis were used in data analysis. The results reveal that: 1) From the cultural heritage database, there are 56 local philosophers. 19 of 56 people are accepted as the ritual experts and also guaranteed for “Mor Khwan,” while others are only the ritual experts. 2) Regarding the cultural heritage study concerning the rite, it is found that the knowledge has been divided into 3 aspects; season, place, and auspicious occasion. 3) Based on “Tham Khwan Khao” ritual text analysis, it reflects 1) the human - supernatural relationship 2) the human - nature relationship, 3) "Popular Buddhism" that shows the close relationship among "Buddhism", "Animism" and "Brahmanism" and 4) "holistic" way of thinking which believes that the existence of each part has relation and affects with each other in the same way of “Conditionality.”

Keywords: Local Philosopher, Tham Khwan Khao Ritual Text, Rite, Cultural Heritage

บทนำ

คนไทยรู้จักข้าวและมีวิถีชีวิตที่ผูกพันกับ “ข้าว” มาไม่ต่ำกว่า 6,000 ปี โดยหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญ คือ แกลบข้าวที่เป็นส่วนผสมของดินที่ใช้ทำเครื่องปั้นดินเผาซึ่งพบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 4 แห่ง คือ แหล่งโนนนกทา อำเภอกุเวียง จังหวัดขอนแก่น, แหล่งบ้านกอก อำเภอมะเมือง จังหวัดขอนแก่น, แหล่งบ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัด

อุดรธานี และแหล่งบ้านนาดี อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี (ทองแถม นาถจำนง, 2559) วัฒนธรรมข้าวกับวัฒนธรรมไทยจึงมีความใกล้ชิดและเป็นหนึ่งเดียวกันมาโดยตลอด ดังเห็นได้จากสำนวนไทยในชีวิตประจำวัน อาทิ การแสดงถึงความอุดมสมบูรณ์ ได้แก่ “ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว” “ข้าวเหลือ เกลืออ้อม” “ข้าวใหม่ ปลามัน” การแสดงถึงความขัดสนยากแค้น ได้แก่ “ข้าวยาก หมาแพง” “กรอบเป็นข้าวเกรียบ” และคำพังเพยหรือสุภาษิตสอนใจต่าง ๆ เช่น “ทำนาอ่อมกล้า ทำปลาอ่อมเกลือ” หรือ “ขายข้าวเปลือก หญิงข้าวสาร” เป็นต้น (งามพิศ สัตย์สงวน, 2554)

ในอดีต วิถีชีวิตและวิธีการผลิตของสังคมไทยยุคเกษตรกรรม ชาวนาต้องพึ่งพาดินฟ้าอากาศ มีแรงงานคนและควายเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ “ข้าว” ในยุ้งฉาง จึงไม่ใช่แค่หนึ่งในปัจจัยสี่ แต่เป็นความมั่นคงของชีวิต (ศยามล เจริญรัตน์, 2557) “ความหมายของข้าว” ในทางวัฒนธรรม จึงหมายถึง “อาหาร” ที่ทุกคน “สำนึกไว้ในบุญคุณ” ของธรรมชาติ ผืนดิน แหล่งน้ำ แรงงานคนและสัตว์ อันนำมาซึ่งการสร้างสรรค์แบบแผนพฤติกรรมต่าง ๆ ที่กลายเป็นพิธีกรรมและขนบธรรมเนียม นับตั้งแต่การเพาะหว่านจากผืนนาจนกระทั่งเป็นเมล็ดข้าวบนโต๊ะอาหาร เช่น การทำพิธีแรกหว่าน การทำขวัญข้าว การพนมมือไหว้ก่อนและหลังรับประทานอาหาร การไม่เดินข้ามหรือเหยียบข้าวสุก เป็นต้น (ศิริพรรณ สุทธิพันธ์, 2561)

ในทางเศรษฐกิจ ข้าวเป็น “พืชเศรษฐกิจ” เป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของประเทศมาตั้งแต่สมัยอยุธยา และยังคงเป็นสินค้าการเกษตรที่ทำรายได้ให้แก่ประเทศชาติจนถึงปัจจุบัน ชาวนาส่วนใหญ่จึงได้รับการส่งเสริมสนับสนุนจากการทำนาแบบ “เพื่อหาอยู่หากิน” เป็นแบบ “เพื่อขายและส่งออก” (ประกายดาว แบ่งสันเทียะ, 2561) โดยใช้แบบแผนการผลิตและเทคโนโลยีการผลิตสมัยใหม่ที่มีพัฒนาการเป็นลำดับ เช่น แบบแผนในการทำนาที่แต่เดิมทำเพียงข้าว “นาปี” เป็นหลัก ขยายไปสู่การทำข้าว “นาปรัง” จากการไถคราดด้วยแรงงานคนและสัตว์ เป็นการไถคราดแทรกเตอร์ จากการกำจัดศัตรูพืชโดยวิธีธรรมชาติด้วยหว่านไล่อาหารเป็น การใช้ปุ๋ยและยาฆ่าแมลง จากการเก็บเกี่ยวด้วยแรงงานคนและการลงแขกตามวิถีชุมชนเป็นการเก็บเกี่ยวด้วยเครื่องจักร เป็นต้น (ชาย โพธิ์สีดา, 2555) การเน้นการเพิ่มผลผลิตเชิง “ปริมาณ” เพื่อการเติบโตทางเศรษฐกิจที่ยาวนานต่อเนื่องหลายทศวรรษ ได้ก่อให้เกิดการทำลายทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม และระบบนิเวศอย่างกว้างขวางและรุนแรง อันพิสูจน์แล้วว่าเป็น “การพัฒนาที่ไม่ยั่งยืน” (พระมหาสุพร รุกขิตมโม, 2561)

ในขณะเดียวกัน การศึกษาในระบบโรงเรียนก็สอนให้คนห่างไกลจากท้องถิ่น งานในเรือกลสวนไร่นาถูกมองว่าเป็นงานสำหรับผู้ไม่มีการศึกษา เป็นงานหนักที่ต้องใช้ความอดทน กรำแดดกรำฝน ไม่สะดวกสบายเหมือนงานที่มีค่าตอบแทนเป็นเงินเดือน หรือเป็น “เจ้าคนนายคน” แม้แต่ตัวชาวนาเองส่วนหนึ่งก็ต้องการให้ลูกหลานประกอบอาชีพที่สืบต่อจากตน ผืนนาได้ถูกเปลี่ยนมือจาก “ชาวนา” ไปสู่ “นายทุน กลายเป็นบ้านจัดสรร สนามกอล์ฟ และถนนหนทางในนามของ “ความเจริญ” (ธารรัตน์ บำรุงศรี, 2553)

ในช่วงเวลาเดียวกันนี้เอง “ความหมายของข้าว” ก็เปลี่ยนไป ข้าวได้ถูกลดทอนมาเป็นเพียงแค่ “อาหารที่ซื้อได้ด้วยเงินตรา” เพราะวิถีชีวิตและวิถีการผลิตที่เปลี่ยนแปลงจากสังคมเกษตรกรรม เป็นสังคมอุตสาหกรรม ทำให้คนส่วนใหญ่ห่างไกลจากวิถีดั้งเดิม (ชาย โพธิ์สิตา, 2555) นอกจากนี้การก้าวเข้าสู่ยุคดิจิทัล 4.0 รัฐก็ได้ผลักดันให้ชาวนาไทย เป็น “ผู้ประกอบการเกษตรยุคใหม่” (Smart Farmer) (สำนักงานเลขาธิการวุฒิสภา, 2560) ที่มีทั้งความสามารถในการผลิตและการจัดการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการนำเทคโนโลยีมาทำให้เกิดประโยชน์สูงสุด อย่างแม่นยำที่สุด และควบคุมคุณภาพผลผลิตให้ได้ดีที่สุด ตั้งแต่ต้นน้ำถึงปลายน้ำ เพื่อลดต้นทุนในกระบวนการผลิต เพิ่มคุณภาพมาตรฐานการผลิต ลดความเสี่ยงจากการระบาดของศัตรูพืชและภัยธรรมชาติ รวมทั้งการจัดการและส่งผ่านความรู้ (ฤทัยชนก จรรย์จิตร, 2561) แต่สิ่งที่ขาดหายไปจากจิตวิญญาณของผู้คน คือ ความรู้สึกสำนึกในบุญคุณของข้าวและธรรมชาติที่เกื้อกูลชีวิตคนเราให้อยู่รอด จึงไม่น่าแปลกใจที่พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว เช่น การลงแขกดำนาหรือที่เกี่ยวข้องกับการทำขวัญข้าวตามวิถีของชุมชนดั้งเดิมสูญหายไปหลายพื้นที่และหายไปจากความทรงจำของคนร่วมสมัย แม้ในบางพื้นที่จะมีความพยายามรื้อฟื้นขึ้นใหม่เพื่อการอนุรักษ์ แต่ก็ดูจะกลายเป็นเพียง “สิ่งประดิษฐ์” ที่ไม่ได้ดำรงอยู่ในวิถีชีวิตปกติ

จังหวัดนครปฐมซึ่งเป็นหนึ่งในจังหวัดภาคกลางที่มีวิถีชีวิตแบบเกษตรกรรมมาตั้งแต่บรรพบุรุษก็ไม่ได้อยู่ในข้อยกเว้น ผืนนาขนาดใหญ่ สวน ไร่ คลอง ได้กลายเป็นหมู่บ้านจัดสรร โรงงานอุตสาหกรรม ห้างสรรพสินค้า ตลาด และถนนเพื่อรองรับความเจริญที่ไหลล้นมาจากเมืองหลวง แม้ปัจจุบันคนจำนวนหนึ่งยังคงสืบสานยึดการทำนาเป็นอาชีพ แต่พิธีกรรมและวัฒนธรรมที่เคยสืบทอดเป็นมรดกมาตั้งแต่คนรุ่นก่อนก็เริ่มสั่นคลอนและเสื่อมคลายลง (ผาด พูลทองคำ, 2561)

ด้วยสถานการณ์เช่นนี้ จึงนับว่าเป็นความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องเร่งศึกษารวบรวมข้อมูลสำคัญที่เกี่ยวข้อง นับตั้งแต่ปราชญ์ชาวบ้านที่ยังมีชีวิตอยู่ องค์ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาการทำขวัญข้าว รวมทั้งบททำขวัญข้าวที่มีการใช้กันอยู่ในจังหวัดนครปฐมเพื่อเป็นข้อมูลพื้นฐานสำหรับการศึกษาวิจัยต่อไปและในอีกด้านหนึ่งเมื่อมีการคืนข้อมูลดังกล่าวนี้ให้กับชุมชนก็จะเป็นการกระตุ้นให้ชุมชนหันมาตระหนักและเห็นความสำคัญของการรื้อฟื้นและสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรม และยังสามารถนำไปใช้เป็น “สื่อ” เพื่อการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาคนและชุมชนในด้านอื่น ๆ ต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อรวบรวมและจัดทำฐานข้อมูลปราชญ์ชาวบ้านที่มีภูมิปัญญาเกี่ยวกับพิธีกรรมการทำขวัญข้าวในจังหวัดนครปฐม
2. เพื่อสืบค้นและวิเคราะห์ภูมิปัญญาของปราชญ์ชาวบ้านเกี่ยวกับพิธีกรรมการทำขวัญข้าวในจังหวัดนครปฐม
3. เพื่อวิเคราะห์และตีความเนื้อหาบททำขวัญข้าวที่ใช้ในจังหวัดนครปฐม

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ เกณฑ์คุณสมบัติกลุ่มประชากรที่ใช้ในการศึกษา ประกอบด้วย 1) ประกอบอาชีพทำนา 2) เป็นผู้ที่ได้รับการยอมรับจากชุมชนว่าเป็นปราชญ์ชาวบ้านและมีองค์ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญา และ 3) มีภูมิลำเนาในจังหวัดนครปฐม พบประชากรที่มีเกณฑ์คุณสมบัติดังกล่าว จำนวน 206 คน (สำนักงานจังหวัดนครปฐม, 2560) จากจำนวนกลุ่มประชากรดังกล่าวคณะผู้วิจัยได้ทำการเก็บข้อมูลโดยการสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informant) ภายใต้เกณฑ์ดังกล่าวด้วยการเลือกแบบเจาะจง (Purposive Sampling) และการเลือกแบบลูกโซ่ (Snowball Sampling) (วิรัตน์ คำศรีจันทร์, 2556) พบว่าเป็นปราชญ์ชาวบ้านที่มีองค์ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาด้านการทำขวัญข้าว จำนวน 56 คน และเก็บข้อมูลโดยการสนทนากลุ่มกับปราชญ์ชาวบ้านที่เป็น “หมอขวัญ” จำนวน 2 ครั้ง ประกอบด้วย ครั้งที่ 1 จำนวน 8 คน ครั้งที่ 2 จำนวน 11 คน รวมเป็น 19 คน

1. ขั้นตอนการวิจัย

1.1 ประชุมคณะวิจัยเพื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการ แนวทางการทำวิจัยร่วมกันระหว่างคณะนักวิจัยและชุมชนเพื่อเก็บข้อมูลตามประเด็นการวิจัย

1.2 ศึกษาทบทวนงานวิจัย ตำราและเอกสารที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมการทำขวัญข้าว และสืบค้น ข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับปราชญ์ชาวบ้านที่มีองค์ความรู้เรื่องพิธีกรรมดังกล่าว

1.3 พัฒนาเครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับพิธีกรรมการทำขวัญข้าว องค์ความรู้ที่เกี่ยวกับการทำขวัญข้าว บททำขวัญข้าว และพัฒนาเครื่องมือที่ใช้ในการวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูล

1.4 ลงพื้นที่ภาคสนามเพื่อสืบค้นและรวบรวมข้อมูล โดยการสัมภาษณ์เชิงลึกปราชญ์ชาวบ้านทั้ง 7 อำเภอ ประกอบด้วย อำเภอเมือง อำเภอกำแพงแสน อำเภอบางเลน อำเภอดอนตูม อำเภอนครชัยศรี อำเภอพุทธมณฑล และอำเภอสสามพราน

1.5 จัดเวทีสนทนากลุ่มกับปราชญ์ชาวบ้านที่เป็นหมอขวัญเพื่อเติมเต็มความสมบูรณ์ของข้อมูล

1.6 วิเคราะห์และตีความ “ตัวบททำขวัญข้าว” ที่รวบรวมจากปราชญ์ชาวบ้าน

1.7 วิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลที่รวบรวมจากภาคสนามและจากวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

1.8 จัดเวทีคืนข้อมูลเพื่อยืนยันและตรวจสอบความถูกต้อง

2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

2.1 แบบเก็บรวบรวมข้อมูลทางภูมิศาสตร์มนุษย์ (Human Geography) มีลักษณะเป็นข้อคำถามปลายเปิด และมีการเก็บข้อมูลระบบพิกัด GPS (มาตริณี รักษัตานนท์ ชัย และคณะ, 2560) เพื่อใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงพื้นที่ที่อยู่อาศัยของประชาชนชาวบ้าน

2.2 แบบสัมภาษณ์พิธีกรรมการทำขวัญข้าว ประกอบด้วยข้อคำถามทั้งที่มีโครงสร้าง และไม่มีโครงสร้าง ลักษณะเป็นข้อคำถามปลายเปิด ประกอบด้วย

ตอนที่ 1 สถานภาพของผู้ตอบแบบสัมภาษณ์

ตอนที่ 2 บริบทชุมชนและการประกอบพิธีกรรมการทำขวัญข้าว ประกอบด้วย 1) บริบทชุมชน 2) ความเป็นมาของพิธีกรรมการทำขวัญข้าว 3) คุณค่าและความสำคัญของพิธีกรรมการทำขวัญข้าว 4) รูปแบบและขั้นตอนของพิธีกรรมการทำขวัญข้าว 5) แนวทางการสืบทอดพิธีกรรมการทำขวัญข้าว

ตอนที่ 3 บททำขวัญข้าว ซึ่งเป็นวรรณกรรมมุขปาฐะที่ใช้ประกอบพิธีกรรมทำขวัญข้าว

3. การวิเคราะห์ข้อมูล

3.1 การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงพื้นที่ โดยใช้ระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์ (GIS) เป็นการวิเคราะห์การกระจายตัวของประชาชนชาวบ้าน จำแนกตามอำเภอ

3.2 การวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์และการสนทนากลุ่ม โดยการประมวล จัดหมวดหมู่ จำแนกประเภทข้อมูล ตรวจนับความถี่ ตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล วิเคราะห์ สังเคราะห์ สรุปผลการศึกษา และนำเสนอเชิงพรรณนา

3.3 การวิเคราะห์ตัวบททำขวัญข้าว ใช้วิธีวิเคราะห์เนื้อหาและตีความ โดยอ่านแบบตีความทำความเข้าใจจาก “ส่วนย่อย” ไปหา “ส่วนใหญ่” และอ่านแบบตีความเป็นองค์รวมทั้งฉบับ จากนั้นจึงวิเคราะห์และสรุป

ผลการวิจัย

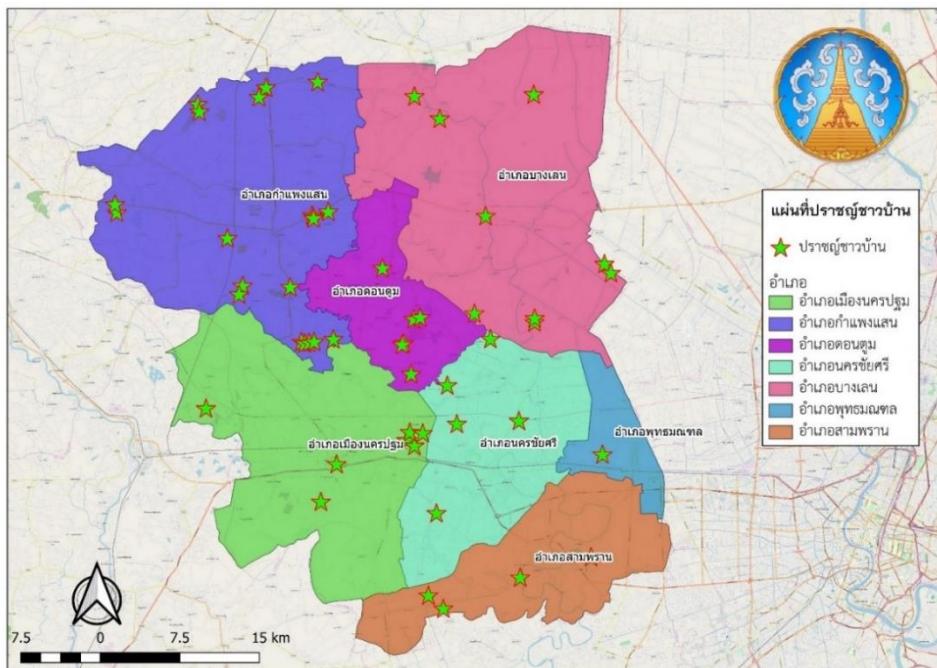
การรวบรวมและจัดทำฐานข้อมูลประชาชนชาวบ้านที่มีภูมิปัญญาเกี่ยวกับพิธีกรรมการทำขวัญข้าวในจังหวัดนครปฐม พบว่า มีประชาชนชาวบ้านรวม 56 คน เป็นเพศหญิง 32 คน เพศชาย 24 คน อายุเฉลี่ย 69 ปี ประชาชนชาวบ้านที่อายุมากที่สุด คือ นายพงษ์ บัวศรีทอง 93 ปี จากตำบลห้วยด้วน อำเภอดอนตูม อายุน้อยที่สุด คือ นายโกมล อ่อนสด 41 ปี จากตำบลทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน

จากจำนวนประชาชนชาวบ้านทั้งหมด มีเพียง 19 คน ที่ได้รับการยอมรับว่าเป็นทั้ง “หมอขวัญ” และ “ผู้เชี่ยวชาญเกี่ยวกับพิธีกรรม” สามารถบอกเล่า ถ่ายทอดวิธีการหรือจัดเตรียมพิธีการได้ ในขณะที่อีก 37 คนเป็นผู้เชี่ยวชาญเกี่ยวกับพิธีกรรม แต่ไม่ได้ถูกรับเชิญ

หรือมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักในฐานะ “หมอขวัญ” จึงไม่ได้ทำหน้าที่เป็นหมอขวัญให้กับคนอื่น ๆ ในชุมชน ยกเว้นในถิ่นของตนเอง

สำหรับการกระจายตัว พบว่า อำเภอที่มีประชาชนชาวบ้านมากที่สุด ได้แก่ อำเภอกำแพงแสน จำนวน 23 คน รองลงมาคือ อำเภอบางเลน และอำเภอเมืองนครปฐม มีจำนวนเท่ากัน คือ 9 คน อำเภอนครชัยศรี และอำเภอดอนตูม มีจำนวนเท่ากัน คือ 6 คน อำเภอสามพราน 2 คน และอำเภอพุทธมณฑล 1 คน ตามลำดับ ดัง แผนที่การกระจายตัว ในภาพที่ 1

ภาพที่ 1 แผนที่การกระจายตัวของประชาชนชาวบ้าน จังหวัดนครปฐม

จากการศึกษา พบว่า ประชาชนชาวบ้านที่มีภูมิปัญญาการทำขวัญข้าว ในจังหวัดนครปฐม โดยส่วนใหญ่มีจุดเริ่มต้นมาจากการประกอบอาชีพทำนา ได้รับการถ่ายทอดองค์ความรู้ด้านการทำขวัญข้าวจากบรรพบุรุษ ผสมผสานกับการศึกษาเรียนรู้จากเอกสารหรือตำราด้วยตนเอง และการเรียนรู้แบบ “ครูพักลักจำ” เหตุผลสำคัญที่ต้องมีองค์ความรู้ด้านการทำขวัญข้าวติดตัว ก็เพื่อนำองค์ความรู้ดังกล่าวไปใช้ในการประกอบพิธีกรรมการทำขวัญข้าวกับนาของตนเอง ซึ่งในอดีตถือว่าเป็น “ขนบ” ที่ทำกันอย่างแพร่หลาย “บ้านไหนทำนา บ้านนั้นก็จะมีการทำขวัญข้าว เนื่องจากเป็นของคู่กัน” และบางคนก็สามารถพัฒนาตนเองเป็น “หมอขวัญ” สร้างเสริมอาชีพและรายได้ให้กับครอบครัวได้เป็นอย่างดี แต่ปัจจุบันการประกอบพิธีกรรมการทำขวัญข้าวใกล้จะสูญหายไปจากจังหวัดนครปฐมแล้ว อาชีพ “หมอขวัญ” หรือ “หมอทำขวัญ

ข้าว” ก็หายไปด้วยเพราะไม่มีผู้ว่าจ้าง บางคนจึงเปลี่ยนอาชีพเป็นหมอรับทำขวัญนาคและรับตั้งศาลพระภูมิแทน

การสืบค้นและวิเคราะห์ภูมิปัญญาของปราชญ์ชาวบ้านเกี่ยวกับพิธีกรรมการทำขวัญข้าวในจังหวัดนครปฐม พบว่า มีองค์ความรู้เกี่ยวกับพิธีกรรมการทำขวัญข้าว จำแนกได้ 3 ด้าน ประกอบด้วย ด้านฤดูกาล ด้านการจัดการสถานที่ และด้านฤกษ์ยามในการประกอบพิธี

1. ด้านฤดูกาล พบว่า ช่วงแรก เป็นช่วงก่อนการปลูกข้าว ประมาณ 3 - 4 เดือน ชาวนาจะทำ“พิธีแรกหว่าน” หรือ “พิธีขอพื้นที่ทำนา” เพื่อความเป็นสิริมงคลโดยมักจะเลือกวันธงชัย หรือวันอธิปัตย์ ซึ่งในจังหวัดนครปฐมไม่ค่อยมีการประกอบพิธีในช่วงฤดูกาลนี้ สาเหตุส่วนหนึ่งน่าจะเนื่องมาจากสภาพภูมิสังคมที่ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ชลประทาน ชาวนาจึงไม่จำเป็นต้องรอน้ำฝน เพราะไม่ว่าจะมีฝนตกหรือไม่ หากถึงช่วงเวลา ก็สามารถทำนาได้ตามปกติ ช่วงที่สองเป็นช่วงรับขวัญข้าวตั้งท้อง คือเมื่อปลูกข้าวแล้วเสร็จประมาณ 3 เดือน ส่วนช่วงสุดท้าย ช่วงการเก็บเกี่ยวผลผลิตหรือฉลองผลผลิตนำข้าวขึ้นยุ้งฉาง เป็นการรับขวัญข้าวหรือรับแม่โพสพให้กลับเข้ามาอยู่ในบ้าน

ส่วนเครื่องเซ่นไหว้ในการประกอบพิธี โดยทั่วไปก็จะมีทั้งอาหารคาว อาหารหวาน ขนม ผลไม้ เช่น กล้วย อ้อย มะพร้าวอ่อน เผือกต้ม มันต้ม ขนมต้มแดง ต้มขาว ฟักทอง แกงบวด ขนมจันอับ ขนมเปียะ ฯลฯ รวมทั้ง บุหรี่ หมาก พลุ และเครื่องแต่งตัว ของสวยของงาม เช่น ผ้าถุง ผ้าถุง สไบ สร้อยคอ เข็มขัด น้ำมัน น้ำหอม หวี กระຈก แป้ง ฯลฯ

“หมากพลูก็ต้องเตรียม เพราะว่าคนโบราณนี้ ผู้หญิงต้องกินหมากกินพลู ลักษณะของผลไม้ที่เป็นพวกอ้อย เพราะอยากให้ข้าวออกกอแข็งแรงเหมือนต้นอ้อย ให้มีความหวาน แล้วก็กล้วย สังเกตเวลากล้วยออกหน่อ มันเป็นกำเป็นกอ แล้วคำว่า กล้วย มันเป็นชื่อมงคลที่ทำอะไรมันก็จะเป็นของกล้วยๆ ก็คือง่าย”

(สำอาง สนประเสริฐ, 2561)

ถ้าเป็นเครื่องเซ่นไหว้ในช่วงรับขวัญข้าวตั้งท้องก็จะเพิ่มของเปรี้ยว ของหวาน เพราะเชื่อว่าแม่โพสพในช่วงตั้งท้องจะ “อยากเปรี้ยว อยากหวาน” แบบผู้หญิงแพ้ท้องทั่วไป ส่วนหมอขวัญสำหรับช่วงนี้ก็ต้องเป็นหมอขวัญเพศหญิง

“คนทำพิธีนี้ก็ต้องเป็นผู้หญิงทำนะ ผู้ชายทำไม่ได้ โบราณเขาว่าผู้ชายเห็นแม่โพสพสวยมากเลยคิดจะปลูกปล้ำ มันเป็นตำนานเป็นความเชื่อ เลยให้เฉพาะผู้หญิงไปทำ”

(ผาด พูลทองคำ และส้มผิว พูลทองคำ, 2561)

ส่วนในช่วงเก็บเกี่ยวและเก็บข้าวขึ้นยุ้งนั้น ก่อนออกจากบ้านก็ต้องเตรียมกระบุง ตะกร้ารองด้วยใบตอง แล้วยำอาหารเครื่องเซ่นไหว้ ไปเรียกขวัญข้าว เมื่อถึงที่นาาก็ทำที่เป็นเก็บข้าวใส่ตะกร้า พร้อมกับเรียกขวัญข้าว เสร็จพิธีแล้วจึงนำข้าวขึ้นยุ้ง โดยทุกขั้นตอนจะแสดงออกด้วยความเคารพ ยกย่อง ให้เกียรติ

“เวลาเอาข้าวไปตากบนลาน เขาห้ามใส่รองเท้าเข้าไปเหยียบข้าวเพราะว่าพระแม่โพสพเป็นเทพ ต้องถอดรองเท้าก่อน และเข้าไปเหยียบได้ในตอนเวลาตากข้าวเท่านั้น เพราะถือว่าเป็นการให้เกียรติ”

(อุไร ทองโชติ, 2561)

2. ด้านการจัดการสถานที่ พบว่า มี 2 ลักษณะ คือ การประกอบพิธีกรรมในพื้นที่นาของตนเอง โดยจัดเป็นเพียงพิธีเล็ก ๆ เรียบง่าย ไม่เป็นทางการ เครื่องเซ่นไหว้ก็ได้ยึดหลักความครบถ้วนตามตำราแต่จัดหาตามความสะดวก ส่วนใหญ่หัวหน้าครอบครัวเป็นคนดำเนินการ โดยให้แม่บ้านหรือผู้หญิงในบ้านทำหน้าที่เป็น “หมอขวัญ” โดยมากมักจะไม่มีบุตรหลานเข้าร่วม ปราศัญชาชาวบ้านผู้ให้ข้อมูลสำคัญส่วนใหญ่กล่าวว่า เหตุที่ตนยังคงทำอยู่ ก็เพื่อให้เกิดความสบายใจ

ส่วนอีกลักษณะหนึ่ง เป็นการประกอบพิธีกรรมในพื้นที่กลางหรือพื้นที่สาธารณะของหมู่บ้าน เช่น ลานวัด หอประชุม ศาลาประชาคม ฯลฯ โดยคนในชุมชนทำร่วมกันทำภายใต้การสนับสนุนของหน่วยงานราชการ หน่วยงานใดหน่วยงานหนึ่งหรือหลายหน่วยงานที่เห็นความสำคัญ เช่น สำนักงานวัฒนธรรม องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น เป็นต้น โดยส่วนใหญ่มักทำในลักษณะที่เป็นทางการ มี “หมอขวัญ” ที่มีความเชี่ยวชาญมาเป็นผู้ดำเนินการประกอบพิธี มีการเตรียมสถานที่และเครื่องเซ่นไหว้ที่ถูกต้องตามประเพณี และอาจมีกิจกรรมอื่น ๆ ร่วมด้วย เช่น การเสวนาโดยผู้รู้หรือผู้ทรงคุณวุฒิ การแสดงของกลุ่มเด็กและเยาวชนในพื้นที่ โดยจุดมุ่งหมายสำคัญ คือ เพื่อเป็นการสาธิต อนุรักษ์และสืบทอดให้คนรุ่นหลังได้เรียนรู้ และถือเป็นโอกาสการเชื่อมร้อยความรู้ ความสัมพันธ์ ความรักความสามัคคีระหว่างคนหลากหลายวัยในชุมชน

3. ด้านฤกษ์ยามในการประกอบพิธี พบว่า การทำขวัญข้าวโดยปกติมักจะเลือกวันศุกร์ โดยถ้าเป็นข้างขึ้นจะเลือกวันคี่ เช่น 13 ค่ำ หรือ 15 ค่ำ แต่ถ้าเป็นข้างแรมจะใช้วันคู่ เช่น 8 ค่ำ หรือ 14 ค่ำ อย่างไรก็ตามส่วนมากจะเลือกเป็นวันธรรมสวนะหรือวันพระ โดยใช้เวลาช่วงเช้าก่อนเที่ยง นอกจากนี้จากการศึกษายังพบว่า การเลือกฤกษ์ยามนี้ มักเกี่ยวพันกับกิจกรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับการทำนาของชาวนาในอดีตอีกด้วย เช่น

การหว่านข้าว	วันดีเป็นมงคล ที่จะทำให้ทำมาหากินขึ้น
การขอขมาวักควาย	เป็นวันที่ไม่ตรงกับวันพระหรือวันโกน
การแรกนาขวัญ	เป็นวันที่ทำมาหากินขึ้น เช่น วันพืชมงคล
การรับท้องข้าว	เป็นวันที่ข้าวเริ่มตั้งท้อง และไม่เกินวันที่ข้าวออกรวง

จากข้อค้นพบดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าคุณสมบัติพื้นฐานของปราชญ์ชาวบ้านที่สามารถเรียกหรือยกย่องได้ได้ว่าเป็นผู้มีภูมิปัญญาด้านพิธีกรรมการทำขวัญข้าวนั้นต้องประกอบด้วย ความรู้ทั้ง 3 ประการดังกล่าวข้างต้น

การวิเคราะห์และตีความเนื้อหาบททำขวัญข้าว พบว่า จากการรวบรวมบททำขวัญข้าว อันเป็นวรรณกรรมมุขปาฐะที่ใช้ในจังหวัดนครปฐม มีทั้งสิ้น 26 สำนวนที่แตกต่างกัน โดยส่วนใหญ่ คือ 16 บท เป็นบทรับขวัญข้าวตั้งท้อง 7 บท เป็นบทรับขวัญข้าวขึ้นย้ง และอีก 3 บท เป็นบททำขวัญช่วงแรกหว่าน ภาพสะท้อนที่ได้จากการวิเคราะห์และตีความตัวบท มี 4 ประการ ดังนี้

1. ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ เป็นความสัมพันธ์แบบอ่อนน้อม ยกย่อง เชิดชู โดยฝ่ายหนึ่งสูงกว่าอีกฝ่ายหนึ่ง อันพิจารณาได้จากสรรพนามที่ใช้เรียกขานฝ่ายหนึ่งว่า “แม่” และเรียกตนเองว่า “ลูก” หรือ “ลูกหลาน” โดยคำที่ใช้เรียกแม่โพสพ ได้แก่ แม่โพศรี แม่โพสพ แม่พันดารา แม่จันทร์เทวี แม่ศรีโสภา แม่ข้าว แม่ดอกข้าวเจ้า แม่ดอกข้าวเหนียว แม่สร้อยมลิวัลย์ แม่จันทร์มลิลา และมักจะเรียกควบคู่กัน เช่น “แม่โพศรี แม่โพสพ” “แม่ดอกข้าวเจ้า แม่ดอกข้าวเหนียว” “แม่สร้อยมลิวัลย์ แม่จันทร์มลิลา” บางคนก็เรียกครบตามชื่อของดวงแก้ว 5 พระองค์ ที่ฤษีตั้งให้กับเทพธิดา คือ แม่โพศรี แม่โพสพ แม่พันดารา แม่จันทร์เทวี และแม่ศรีโสภา

ทั้งการเรียกขวัญ ก็เป็นการ “เชื้อเชิญ” ด้วยถ้อยคำอันไพเราะ ในขณะที่การบรรยายรูปลักษณะของแม่โพสพ แสดงถึงการยกย่องสรรเสริญว่าเป็น “เทพธิดาผู้โลโฉม” อันเป็นความงามตามจารีตในอดีตดุจดั่งกับนางในวรรณคดี เช่น “เวยลสม สะอองอ่อนแอ้น” เปรี้ยวบอบบาง “ใบคือแขน ค่อยโบกค่อยไหว” ผิวพรรณขาวผุดผาด “สะออดสะออง สะอากแม่ขาว” เป็นต้น และเป็น “เทพธิดาที่มีอิทธิฤทธิ์” โดยเชื่อว่าแม่โพสพสามารถดลบันดาลปกป้องคุ้มครองคุ้มภัยให้แก่ผลผลิตได้หรือดลบันดาลให้ข้าวในนา “แตกกาบแตกกอ แตกหน่อแตกผล” และ “ออกรวงชูช่อไสว ได้รวงละหม้อ ได้กอละมัด ได้มัดละเกวียน” เป็นต้น

บททำขวัญ จึงสะท้อนภาพความคาดหวังว่า เมื่อแม่โพสพได้รับความพึงพอใจได้พักผ่อน แต่งองค์ทรงเครื่องอย่างสวยงาม กินอาหาร ขนม ผลไม้ตามอัธยาศัยซึ่งมีให้เลือกมากมาย จะดลบันดาลให้ข้าวมีผลผลิตที่ดี ปราศจากภัยอันตรายต่าง ๆ ที่จะมารายกกล้า ไม่ว่าจะเป็น นก หนู โรคภัยไข้เจ็บและพิบัติภัยทางธรรมชาติ ดังนั้นการแสดงความรัก อ่อนน้อม เอาอกเอาใจปรนเปรอด้วยเครื่องเซ่นไหว้ บวงสรวงด้วยของหวาน ของเปรี้ยว ผลหมากรากไม้

ข้าวของเครื่องใช้ต่าง ๆ นานาที่คาดว่าจะอีกฝ่ายหนึ่งจะ “ถูกอกถูกใจ” ก็จะมีผลทำให้สิ่งที่ร้องขอ ประสบผลสำเร็จ

ส่วนสำคัญน่าจะเป็นเพราะว่าการทำเกษตรกรรมจำเป็นต้องพึ่งพาสภาพดินฟ้าอากาศ เป็นอย่างมากทั้งต้องเผชิญกับพื้ภัย น้ำท่วม น้ำแล้ง และศัตรูพืชที่จะทำให้ผลผลิตตกต่ำ แม่โพสพจึงเป็น “ที่พึ่งทางใจ” สร้างความอบอุ่นและให้ความมั่นคงทางจิตใจ ยิ่งเมื่อกล่าวนำ ด้วยบทนมัสการนอบน้อมพระพุทธรูป บูชาพระรัตนตรัย หรือขุมนมเทวดาก็ยิ่งสร้างความเชื่อมั่น ทำให้จิตใจมีสมาธิ มีความหวังที่จะได้ผลผลิตที่ดี

2. ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ พบว่าเป็นความสัมพันธ์ที่อ่อนน้อม เกื้อกูลกันและกัน ด้วยความสำนึกว่าการที่คนเราเติบโตขึ้นมาได้เช่นนี้เป็นเพราะข้าว “แม่เกิดทั้ง ไตรภพเลี้ยงมนุษย์และสัตว์ไปทั้งโลกโลกา ลูกขอกุณา กตัญญูแทนพระคุณ” จึงแสดง “กตเวที” ด้วยการเชิญขวัญ เรียกขวัญและทำขวัญ ไม่ให้ขวัญต้องระหกระเหิน เพราะการเตลิดของขวัญทำให้ขวัญต้องตกกระกำลำบาก อยู่อย่างยากแค้น ทั้งต้องเผชิญกับสัตว์ร้ายนานา ดังตำนานที่เล่าว่า

“...นางดำเนินเดินเข้าป่าช้า เจอแต่ฝูงสิงห์สัตว์ เทพีเอ๋ยแสนกันดารบ้านเมือง ไม่มีเลย อดเสวยอาหารและน้ำ ระกำใจ นางดำเนินเดินไป เข้าป่าช้า เจอแต่ฝูงสิงห์สัตว์ โค กระเทิง วังกระโดดโลดเถลิง บันเทิงลอง คะนองไพร กีเลนไล่นางกินเล่น ตะลุมบอน หมาจิ้งจอก ออกจากชะวากเขา บังเห่าเห่า หะเหะ ก็มีหอน ฝูงกินนรวังไล่นางกินนร บนชะง่อนเชิงผาศิลาลัย นกเขาจับกิ่งไม้เคียงคู่ ประคองพรอด เหมือนแม่กอดลูกกรัก จักสงวนเวลา จวนใกล้ค่ำ สนธยา นางเดินไป ร้องให้ไป ใครจะช่วยเราได้บ้างเล่านี้เขาผีเอ๋ย ใครจะช่วยเราได้บ้างเล่าหรือ เปล่าเอ๋ย...”

(ผาด พูลทองคำ และสัมผิวด พูลทองคำ, 2561)

หรือแม้แต่จะร้อนเร่ไปก็ไม่ควร ไม่ว่าจะเป็น “...บนต้นไม้สูง ไม่ใหญ่ ไปอยู่ในน้ำเป็นเพื่อนปลา ไปอยู่ในนาเป็นเพื่อนข้าว ไปอยู่ตามรอบบวรรอบควาย แม่จะไปนอนคว่ำกินน้ำลายนอนหงายกินน้ำค้าง...” เพราะสถานที่เหล่านั้นไม่ใช่บ้าน ไม่มีความอบอุ่น การทำพิธีทำขวัญข้าว จึงเป็นการแสดงความกตัญญูทดแทนต่อเมล็ดข้าวที่หล่อเลี้ยงมนุษยชาติให้เติบโตใหญ่

นอกจากนี้ ยังพบว่า ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ เป็นความสัมพันธ์ที่เป็นไปด้วยความเคารพ โอนอ่อนผ่อนตาม ไม่มุ่งมาดปรารถนา คิดร้ายทำลายธรรมชาติ ดังบททำขวัญข้าวข้างต้นที่แสดงให้เห็นว่า ถึงจะเดินอยู่ในป่าลึกและต้องพบกับสัตว์ร้ายนานาชนิดนั้น นางก็ไม่ได้มีความคิดแต่อย่างใดที่จะเอาชนะ แม้จะต้อง “อดเสวยอาหารและน้ำ ระกำใจ” จึงได้แต่ “เดินไป ร้องให้ไป” ซึ่งด้านหนึ่งแสดงให้เห็นว่า มนุษย์ มีความ “อ่อนแอ” ไม่ได้ยิ่งใหญ่กว่าธรรมชาติ การเดินไป ร้องให้ไป แสดงถึงการ “ยอมจำนน” หรือแม้แต่การคร่ำ

ควรยวว่า “ใครจะช่วยเราได้บ้างเล่านี้เขาเฝ้าเอย ใครจะช่วยเราได้บ้างเล่าหรือเปล่าเอย” ก็มิ
นัยสำคัญเพียงว่าต้องการใครสักคนที่จะช่วยเฝ้าเฝ้าพันทุกข์ พันจากสถานการณั้ปัจจุบันที่พลัด
เข้ามาอยู่ในป่าเขาเล่าเฝ้าเฝ้าเฝ้า โดยไม่ได้มีเจตนาที่จะ “เอาชนะ” ธรรมชาติ

3. ความสัมพันธ์ระหว่าง “พุทธ” “ผี” และ “พราหมณ์” พบว่า พุทธศาสนาที่คน
ส่วนใหญ่ นับถือ เป็น “พุทธศาสนาแบบชาวบ้าน” (Popular Buddhism) ที่มีความสัมพันธ์กัน
อย่างแน่นแฟ้นระหว่างพุทธ ผี และพราหมณ์ อันประกอบด้วยความเชื่อเรื่องขวัญประจำตัว
ข้าว การประกอบพิธีกรรมเรียกขวัญ ทำขวัญ และในส่วนของพระพุทธรูปศาสนา ได้แก่ เรื่องการ
บำเพ็ญทานบารมี การปฏิบัติบูชา โดยเล่าผ่านเรื่องราวตำนานของแม่โพสพที่มาสร้างบุญบารมี
ในเมืองมนุษย์ การอุทิศส่วนบุญส่วนกุศลให้แก่ผู้มีพระคุณ จนถึงการหวนนิพพานเป็นที่ตั้ง

สำหรับการสร้าง “ทานบารมี” ตามคติทางพุทธศาสนานั้น ภาพสะท้อนจากบททำ
ขวัญข้าว แสดงให้เห็นว่า การสร้างทานบารมีอันยิ่งใหญ่ ไม่ได้อยู่ที่ปัจจัยภายนอก เช่น วัตถุ
สิ่งของหรือเงินตรา แต่อยู่ที่ “จิตใจและความมุ่งมั่น” ดังที่ฤๅษีตั้งคำถามกับเทพธิดาประจำตัว
ข้าวว่า “จะมาสสร้างบารมี ไม่เห็นมีอะไรมา นางมาแต่ตัว แล้วจักเอาอะไรมาสสร้าง” แต่นางกลับ
ตอบว่า “จักมอบร่างกายกายาให้เป็นทาน” ฤๅษีจึงได้ “รวบรวมร่างกายกายาของนาง เนื้อ
หนังมังสาமாகองไว้ที่ด้านหน้า แล้วเสกมนต์คาถาให้กลายเป็นเมล็ดข้าว เรือเรืออร่าม เหลือง
อย่างทองคำระยับระยับจับตา” อันแสดงให้เห็นวิธีคิดของคนในอดีตว่า การทำบุญนั้นเริ่มได้
ตั้งแต่การอุทิศ “ร่างกาย” “กำลังกาย” และ “การปฏิบัติบูชา”

นอกจากนี้ยังได้ชี้ว่า ในการบำเพ็ญบุญ หรือการสร้างบารมีใด ๆ ล้วนมีอุปสรรคทั้งสิ้น
ถึงขั้นเอาชีวิตเป็นเดิมพัน อันเห็นได้ชัดจากการบอกเล่าประวัติศาสตร์และความเป็นมาของ
เทพธิดาประจำตัวข้าว ซึ่งเมื่อหมดบุญบารมีบนสวรรค์ นางก็ต้องกลับไปสร้างบารมีใหม่ จุตกลง
ในปากกว้าง ต้องอยู่อย่างยากแค้น “อดเสวยอาหารและน้ำ ระกำใจ” เผชิญกับสัตว์ร้ายนานา
โดนไฟไหม้ตาย กระทั่งฤๅษีได้ชุบชีวิตขึ้นใหม่ จึงทำให้ความมุ่งหวังในการสร้างบุญบารมีสำเร็จ
ลงได้

4. วิธีคิดแบบ “องค์รวม” ภาพสะท้อนนี้พิจารณาได้จากสิ่งที่อ่อนวอนร้องขอ ซึ่ง
แน่นอนว่าในการทำขวัญข้าว ย่อมต้องการให้ได้ผลผลิตที่มีคุณภาพ ได้จำนวนที่เต็มเม็ดเต็ม
หน่วย เพียงพอแก่การบริโภคอย่าง “ตลอดรอดฝั่ง” หรือถ้าจะให้ดียิ่งขึ้นก็ต้อง “เหลือกินเหลือ
ใช้” เพื่อจะได้มี “ถุงเงินแค่ถุงแขน ถุงหวานแค่คอก มีวัวควายเต็มคอก... มีบ่าวไพร่มากมายไว้
ใช้สอย ...” แต่สิ่งที่ขอมากไปกว่านั้น คือ ขอให้ “อยู่เย็นเป็นสุข” อันบ่งชี้ว่า “ความสุข”
เป็นสิ่งสำคัญในชีวิต ถึงแม้ว่าจะมีอาหารที่เพียงพอแล้ว หรือมีมากมายจนเหลือกินเหลือใช้แล้ว
ก็ขอให้มีความสุขด้วย

ความสุขแบบ “อยู่เย็นเป็นสุข” หรือ “ร่มเย็นเป็นสุข” ในที่นี้ สะท้อนภาพวิธีคิดแบบ
“องค์รวม” กล่าวคือ ไม่ได้ร้องขอให้รวย ให้หมดหนี้สิน หรือให้มีสุขภาพดีอย่างใดอย่างหนึ่ง
เท่านั้น แต่ขอให้อยู่อย่างมีความสุข อันมีหลายปัจจัยที่เกี่ยวข้อง นับตั้งแต่การถึงพร้อมซึ่งปัจจัย

คือการมีสุขภาวะและคุณภาพชีวิตที่ดี กินอิ่ม นอนอุ่น ไม่มีภาระหนี้สิน เพราะแต่ละส่วนย่อย ๆ เหล่านี้เป็นสรรพสิ่งที่มีความเกี่ยวข้องกัน เชื่อมโยงกันและส่งผลกระทบถึงกันและกันในลักษณะเดียวกับ “ปฏิจจสมุปบาท”

อภิปรายผล

จากผลการวิจัยที่พบสามารถอภิปรายได้ว่า ประชาชนชาวบ้านทั้ง 56 คนนี้ แม้ว่าบางคนอาจจะไม่ใช่ “หมอขวัญ” ที่ได้รับเชิญจากหน่วยงาน องค์กรหรือบุคคลอื่น ๆ ให้ไปทำหน้าที่ทำขวัญข้าว แต่ทุกคนสามารถประกอบพิธีทำขวัญและเป็นหมอขวัญในผืนนาของตนเองได้โดยอาศัยความรู้ที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษ แสดงว่า วิถีชีวิตชาวนาในอดีตของนครปฐมมีความใกล้ชิดกับพิธีกรรมดังกล่าวอย่างแน่นแฟ้น สำหรับผู้ที่ยังคงยึดถือประเพณีนี้ ส่วนใหญ่ประกอบพิธีในที่นาของตนเอง และมีบ้างที่ใช้พื้นที่สาธารณะของชุมชนโดยการสนับสนุนขององค์กรหรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของสมจิต มงคล และคณะ ที่ศึกษาเรื่อง “การมีส่วนร่วมของเครือข่ายวัฒนธรรมและชุมชนในการบริหารจัดการวัฒนธรรม: กรณีศึกษาประเพณีสู่ขวัญข้าว บ้านพรหมราช ตำบลตูม อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดนครราชสีมา” ที่พบว่าในปัจจุบันการทำขวัญข้าวเริ่มเคลื่อนย้ายจากการทำแบบส่วนบุคคล เฉพาะครอบครัว มาเป็นพิธีกรรมของชุมชน นอกจากนี้จากการศึกษายังพบว่าประชาชนชาวบ้านมีการกระจายตัวอยู่ในทุกอำเภอ แสดงให้เห็นว่าพิธีกรรมดังกล่าวมี “บทบาทตอบสนองทางด้านจิตใจ” (สมจิต มงคล และคณะ, 2551) สอดคล้องกับการศึกษาของ ทิพย์สุดา นัยทรัพย์ ที่ได้ศึกษา เรื่อง “ประเพณีทำขวัญของจังหวัดพิษณุโลก” พบว่า การบูชาผีและพระแม่โพสพเป็นการแสวงหาที่พึ่งทางใจและเป็นการแสดงความกตัญญูรู้คุณ ซึ่งจะทำให้ผีทั้งหลายและแม่โพสพช่วยดลบันดาลคุ้มครอง ปกป้องรักษาพืชพรรณธัญญาหาร และดูแลลูกหลานให้อยู่อย่างร่มเย็นเป็นสุข (ทิพย์สุดา นัยทรัพย์, 2542)

สำหรับการวิเคราะห์ภูมิปัญญาของประชาชนชาวบ้าน อภิปรายได้ว่า องค์ความรู้ด้านฤดูกาลและด้านฤกษ์ยามในการประกอบพิธี เป็นภูมิปัญญาที่สั่งสมและถ่ายทอดมาจากรุ่นสู่รุ่น สอดคล้องกับงานวิจัยของ ปัญญา สุริยะแสง และคณะ ที่ศึกษาเรื่อง “ประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับข้าว: เน้นการศึกษาประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการรวมกลุ่มระดับชุมชนในพื้นที่ตำบลโคกตะเคียน อำเภอกาบเชิง จังหวัดสุรินทร์ ระยะที่ 1” พบว่า วัฒนธรรมชาวนาให้ความสำคัญกับฤกษ์ยามตามฤดูกาลในการทำนา เช่น ฤกษ์หว่านข้าว ฤกษ์เกี่ยวข้าว ฤกษ์เอาข้าวขึ้นยุ้ง ฯลฯ ชาวนาส่วนใหญ่จึงมีความรู้เหล่านี้เป็นพื้นฐาน แต่สำหรับผู้ที่เป็นประชาชนชาวบ้านจะมีความสามารถในการจัดการด้านสถานที่ วัสดุ อุปกรณ์ เครื่องเซ่นไหว้ ฯลฯ ที่ต้องใช้ในพิธีการ (ปัญญา สุริยะแสง และคณะ, 2548) และสอดคล้องกับการศึกษาของสำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดสุพรรณบุรี เรื่อง “ประเพณีการทำขวัญข้าว บ้านทุ่งก้านเหลือง ตำบลป่าสะแก อำเภอดำเนินนางบวช จังหวัดสุพรรณบุรี” ที่พบว่า ชุมชนมีความรู้เกี่ยวกับการทำขวัญข้าวอยู่ใน

ระดับมาก สามารถจัดการตนเองได้ตามประเพณีตลอดฤดูกาลด้วยฤกษ์ยามอันเหมาะสม (สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดสุพรรณบุรี, 2551)

ส่วนการวิเคราะห์และตีความเนื้อหาบททำขวัญข้าว ซึ่งพบว่าบททำขวัญข้าวสะท้อนภาพความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาตินั้น สอดคล้องกับงานของน้ำมนต์ อยู่อินทร์ เรื่อง “การดำรงอยู่ของความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวในสังคมไทยปัจจุบัน: กรณีศึกษาหมู่บ้านดอนโพธิ์ ตำบลชานนา อำเภอสนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา” ที่พบว่า วิถีชีวิตและวิถีการผลิตข้าวของคนไทยต้องขึ้นอยู่กับสภาพดินฟ้าอากาศ มีความเสี่ยงจากภัยพิบัติทางธรรมชาติ ศัตรูข้าวและโรคข้าว ชาวนาเป็นเพียงคนตัวเล็ก ๆ จึงต้องอยู่อย่างพึ่งพิง เคารพ เอื้อเฟื้อและเกื้อกูลธรรมชาติ ทั้งยังมีความเชื่อเรื่อง “อำนาจเหนือธรรมชาติ” อีก การประกอบพิธีกรรมการทำขวัญข้าวจึงเป็นการสร้างขวัญและกำลังใจให้กับชาวนา ซึ่งเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาตินี้เป็นความเชื่อที่ฝังแน่นมาช้านาน (น้ำมนต์ อยู่อินทร์, 2553) สอดคล้องกับงานของ พระอาทิตย์ อินททติโก และคณะ ที่ศึกษาเรื่อง “ความเชื่อเกี่ยวกับพระภูมิเจ้าที่ของชาวไทยพุทธในตำบลหนองแห อำเภอลาดใหญ่ จังหวัดสงขลา” พบว่า ในยามที่มนุษย์ต้องเผชิญกับความไม่มั่นคงทางจิตใจ เกิดความหวุ่นเกรงต่อสถานการณ์ หรือความเสี่ยงที่อาจนำมาซึ่งความสูญเสีย ย่อมต้องการที่พึ่งทางใจ การประกอบพิธีกรรมรวมทั้งการบนบานศาลกล่าวต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ จะช่วยทำให้เกิดความสบายใจและสร้างขวัญและกำลังใจในการรับมือเพื่อให้เกิดความพร้อมที่จะควบคุมสถานการณ์อันน่าหวาดหวั่นเหล่านั้น (พระอาทิตย์ อินททติโก และคณะ, 2562)

ส่วนภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างพุทธ ผี และพราหมณ์ นี้ สอดคล้องกับแนวคิดของ อภิลักษณ์ เกษมผลกุล ที่สรุปว่า พิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวของคนไทยส่วนใหญ่ เป็นพิธีกรรมที่สืบเนื่องมาจากระบบความเชื่อที่สืบทอดมาแต่โบราณ ทั้งความเชื่อเรื่องผีและการอ้อนวอนต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และเมื่อคนไทยนับถือพุทธศาสนาและได้รับอิทธิพลจากศาสนาพราหมณ์ จึงเกิดการผสมผสานพิธีสงฆ์และพิธีพราหมณ์เข้าไปในพิธีกรรมที่สืบเนื่องมาจากความเชื่อแบบดั้งเดิมได้อย่างกลมกลืนเหมาะสม อันทำให้พิธีกรรมดูมีความขลังและความศักดิ์สิทธิ์มากขึ้น (อภิลักษณ์ เกษมผลกุล, 2561)

โดยสรุปพิธีกรรมการทำขวัญข้าวรวมทั้งบททำขวัญข้าว ก็คือ “ทุนทางสังคม” อันเป็น “ชุมชนทรัพยากร” ของชุมชนท้องถิ่นที่จะช่วยให้มนุษย์ดำรงอยู่อย่างเกื้อกูลธรรมชาติ ใช้ประโยชน์เท่าที่จำเป็นเพื่อที่จะดำรงรักษาสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติให้คงอยู่อย่างยั่งยืน สอดคล้องกับงานวิจัยของ พญอม จันนิม ที่ได้ศึกษาเรื่อง “แม่โพสพ: ทุนทางสังคมกับความหมายที่เปลี่ยนไป” โดยชี้ว่า ถ้าชุมชนท้องถิ่นหรือสังคมไทยไม่มีกระบวนการจัดการที่ดีในการเพิ่มทุนก็จะนำไปสู่วิกฤติทางธรรมชาติ วิกฤติทางวัฒนธรรม และการเสื่อมสลายของ “ความมั่นคงทางอาหาร” (พญอม จันนิม, 2555)

สรุป/ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาทำให้ได้ฐานข้อมูลปราชญ์ชาวบ้านที่มีองค์ความรู้เกี่ยวกับพิธีกรรมการทำขวัญข้าว องค์ความรู้การทำขวัญข้าวที่เรียบเรียงอย่างเป็นระบบ และการรวบรวมบททำขวัญข้าว ซึ่งเป็นวรรณกรรมมุขปาฐะที่ปราชญ์ชาวบ้านในจังหวัดนครปฐมใช้ในพิธีกรรม ซึ่งที่ผ่านมาองค์ความรู้เหล่านี้ยังไม่ได้มีการจัดการอย่างจริงจังเพื่อถ่ายทอดและส่งต่อให้คนรุ่นใหม่ สิ่งที่น่าสนใจ ก็คือ ชุมชนท้องถิ่นจะเลือกใช้ภูมิปัญญา อันเป็น “ทุนทางสังคม” นี้ ให้เป็น “เครื่องมือ” ของการพัฒนาชุมชนท้องถิ่นอย่างยั่งยืนได้อย่างไร และจะ “เพิ่มทุน” ได้ด้วยวิธีใดบ้าง ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย คือ หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น โรงเรียนและผู้นำชุมชนควรนำภูมิปัญญานี้ไปขยายผลเป็นหลักสูตรท้องถิ่นและสร้างพื้นที่การเรียนรู้ร่วมกันในชุมชนเพื่อการอนุรักษ์ สืบสาน และต่อยอดภูมิปัญญา สำหรับการวิจัยครั้งต่อไปควรศึกษาเรื่องการพัฒนารูปแบบและกระบวนการสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่นในการสืบสาน อนุรักษ์ และรื้อฟื้นพิธีกรรมการทำขวัญข้าว

กิตติกรรมประกาศ

บทความนี้มาจากโครงการวิจัยเรื่อง “การรวบรวมและจัดเก็บข้อมูลมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมเรื่องพิธีกรรมและบททำขวัญข้าว ในจังหวัดนครปฐม” ได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ

เอกสารอ้างอิง

- งามพิศ สัตย์สงวน. (2554). วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย การคงอยู่และการเปลี่ยนแปลง. กรุงเทพมหานคร: เท็กซ์ แอนด์ เจอร์นัล พับลิเคชั่น.
- ชาย โพธิ์สิตา. (2555). ชนบทไทยในวิถีทุนนิยม. วารสารราชบัณฑิตยสถาน, 37(4), 163-185.
- ทองแถม นาถจำนง. (2559). วัฒนธรรมข้าวไทย. นนทบุรี: ภาพพิมพ์.
- ทิพย์สุตา นัยทรัพย์. (2542). การศึกษาประเพณีทำขวัญของจังหวัดพิษณุโลก. ใน รายงานการวิจัยสถาบันราชภัฏพิบูลสงคราม.
- ธารารัตน์ บำรุงศรี. (2553). การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตหลังการขายที่ดินของชาวนาดำบลธนู อำเภอดุสิต จังหวัดพระนครศรีอยุธยา. ใน วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาการจัดการภาครัฐและภาคเอกชน. มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- น้ามนต์ อยู่อินทร์. (2553). การดำรงอยู่ของความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวในสังคมไทยปัจจุบัน: กรณีศึกษาหมู่บ้านดอนโพธิ์ ตำบลชานนา อำเภอสอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา. ใน ดุษฎีนิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาภาษาไทย. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- ประกายดาว แบ่งสันเทียะ. (2561). ถอดบทเรียนร้อยปี ต้นข้าวไทย "โตแกร่ง". เรียกใช้เมื่อ 10 มกราคม 2563 จาก <https://www.bangkokbiznews.com/new/detail/804347>
- ปัญญา สุริยะแสง และคณะ. (2548). ประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าว: เน้นการศึกษาประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการรวมกลุ่มระดับชุมชนในพื้นที่ตำบลโคกตะเคียน อำเภอกาบเชิง จังหวัดสุรินทร์ ระยะที่ 1. ใน รายงานการวิจัย.สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- ผาด พูลทองคำ และสัมพันธ์ พูลทองคำ. (20 กุมภาพันธ์ 2561). การรวบรวมและจัดเก็บข้อมูลมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมเรื่องพิธีกรรมและบททำขวัญข้าวในจังหวัดนครปฐม. (พีรพัฒน์ พันศิริ, ผู้สัมภาษณ์)
- ผาด พูลทองคำ. (16 มีนาคม 2561). การรวบรวมและจัดเก็บข้อมูลมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมเรื่องพิธีกรรมและบททำขวัญข้าวในจังหวัดนครปฐม. (พีรพัฒน์ พันศิริ, ผู้สัมภาษณ์)
- พยอม จันนิม. (2555). แม่โพสพ: ทูตทางสังคมกับความหมายที่เปลี่ยนไป. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุราษฎร์ธานี, 4(2), 49-76.
- พระมหาสุพร รุกขิตธมโม. (2561). พระพุทธศาสนากับการพัฒนาที่ยั่งยืน. นครราชสีมา: มิตรภาพการพิมพ์.
- พระอาทิตย์ อินททตติโก และคณะ. (2562). การศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อเกี่ยวกับพระภูมิเจ้าที่ของชาวไทยพุทธในตำบลคลองแห อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา. วารสารสังคมศาสตร์และมานุษยวิทยาเชิงพุทธ, 4(1), 44-56.
- มาตริณี รัชชตานนท์ชัย และคณะ. (2560). ภูมิศาสตร์มนุษย์. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิ สอวน.
- ฤทัยชนก จริงจิตร. (2561). เจาะลึก “Smart Farmer” แค่แนวคิดใหม่ หรือจะพลิกโฉมการเกษตรไทย. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานนโยบายและยุทธศาสตร์การค้า.
- วิรัตน์ คำศรีจันทร์. (2556). Snowball Sampling Technique: การเรียนรู้และเข้าถึงชุมชนด้วยการอ้างอิงต่อเนื่องปากต่อปากในวิจัยแบบ PAR. เรียกใช้เมื่อ 10 มกราคม 2563 จาก <https://www.gotoknow.org/posts/428764>
- ศยามล เจริญรัตน์. (2557). ความมั่นคงทางอาหาร ป่าชุมชนกับการผลักดันเรื่องความเป็นธรรมเพื่อชุมชนท้องถิ่น. ใน รายงานการประชุมวิชาการประจำปี 2557. สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ศิริพรรณ สุทธินนท์. (2561). วัฒนธรรมข้าว: กระบวนการผลิตและการบริโภคตามวิถีพุทธ. วารสารมหาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 5(2), 116-124.
- สมจิต มงคล และคณะ. (2551). การมีส่วนร่วมของเครือข่ายวัฒนธรรมและชุมชนในการบริหารจัดการวัฒนธรรม: กรณีศึกษาประเพณีสู่ขวัญข้าว บ้านพรหมราช ตำบลตูม

- อำเภอปงชัย จังหวัดนครราชสีมา. ใน รายงานการวิจัย. สำนักงานคณะกรรมการ
วัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงวัฒนธรรม.
- สำนักงานจังหวัดนครปฐม. (2560). รายงานสรุปจังหวัดนครปฐม ปี 2560. ใน รายงาน
แผนพัฒนาและยุทธศาสตร์ จังหวัดนครปฐม ประจำปี 2560. จังหวัดนครปฐม.
- สำนักงานเลขาธิการวุฒิสภา. (2560). แผนปฏิรูปประเทศด้านเศรษฐกิจ. เรียกใช้เมื่อ 10
มกราคม 2563 จาก [https://www.senate.go.th/assets/portals/18/fileups/328/files/05เศรษฐกิจ\(1\).pdf](https://www.senate.go.th/assets/portals/18/fileups/328/files/05เศรษฐกิจ(1).pdf)
- สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดสุพรรณบุรี. (2551). การศึกษาประเพณีการทำขวัญข้าว บ้านทุ่ง
ก้านเหลือง ตำบลป่าสะแก อำเภอเดิมบางนางบวช จังหวัดสุพรรณบุรี. ใน รายงานการ
วิจัย. สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงวัฒนธรรม.
- สำออง สนประเสริฐ. (28 มกราคม 2561). การรวบรวมและจัดเก็บข้อมูลมรดกภูมิปัญญาทาง
วัฒนธรรมเรื่องพิธีกรรมและบททำขวัญข้าว ในจังหวัดนครปฐม. (พีรพัฒน์ พันศิริ,
ผู้สัมภาษณ์)
- อภิลักษณ์ เกษมผลกุล. (2561). คำเรียกขวัญข้าว ฉบับตำบลอ่างศิรี อำเภอมะขาม
จังหวัดจันทบุรี พระอานิสงสนางโสพ ฉบับวัดตะเคียนทอง จังหวัดจันทบุรี และคำ
เรียกขวัญข้าวและขวัญเสา ฉบับตำบลหนองขี้ม อำเภอลำลูกเกด จังหวัดจันทบุรี ใน
นิพัทธ์พร เพ็งแก้ว และอภิลักษณ์ เกษมผลกุล. แม่โพสพสาส์ เทวนารี. นครปฐม:
สไมล์ พรินตติ้ง แอนด์ กราฟิคดีไซน์.
- อุไร ทองโชติ. (20 กุมภาพันธ์ 2561). การรวบรวมและจัดเก็บข้อมูลมรดกภูมิปัญญาทาง
วัฒนธรรมเรื่องพิธีกรรมและบททำขวัญข้าว ในจังหวัดนครปฐม. (พีรพัฒน์ พันศิริ,
ผู้สัมภาษณ์)